

Пуларія Т.В.

УДК 008:39

ЖІНОЧИЙ АРХЕТИП В АКТУАЛЬНИХ ГУМАНІТАРНИХ ДИСКУРСАХ

Розгляд опозиції «чоловіче – жіноче» крізь призму виражених в ній архетипів є **актуальним напрямом** у побудові архетипної матриці будь-якої культури, у тому числі й української, оскільки сприяє визначенню можливих критеріїв для типологізації культур. Жіночий архетип в українській культурі не був предметом спеціального вивчення у вітчизняній науці. **Мета статті** - виявити основні підходи та тенденції у дослідженні жіночого архетипу в гуманітарних дискурсах.

Дослідження архетипних основ жіночої психіки, а також жіночого архетипу в культурі (спеціальне або у колі інших архетипів) якнайповніше представлене у працях послідовників К.-Г. Юнга: М.-Л. фон Франц («Процес індивідуації» [10], «Архетипні патерни у чарівних казках» [9]), С. Біркхойзер-Оері («Мати: Архетиповий образ у чарівних казках» [1]), К. Естес («Та, що біжить з вовками. Жіночий архетип у міфах та оповідях» [14]), Д. Шинода Болен («Богині у кожній жінці: Нова психологія жінки. Архетипи богинь» [12], «Старші богині: Нова психологія жінки. Архетипи богинь» [13]), Е. Ноймана («Леонардо да Вінчі та архетип матері» [7], «Примітивні взаємостосунки дитини з матір'ю і перші фази дитячого розвитку» (1963), «Походження і розвиток свідомості» [6], «The Great Mother» (Princeton: Princeton University Press, Bollingen Series XL VII, 1974), «Amor and Psyche. The Psychic Development of the Feminine» (Princeton: Princeton University Press, Bollingen Series LIV, 1973), "On the Moon and Matriarchal Consciousness" in Spring, 1954. Pp. 83-100), Р. Джонсона («ВОНА: Глибинні аспекти жіночої психології» [4]), М. Вудман («Пристрасть до досконалості: Юнгівське розуміння залежності» [2]), М. Хоуп («Сутність жінки. Її сила, таємниця, архетипи. Її Богиня» (Софія, 2006) [11], Ш. Роуз («Шлях жриці. Шлях Богині. Керівництво по пробудженню Божественної Жіночності» («Софія», Київ, 2007) [8], Ч. Гілкрайст («Коло Дев'яти. Аспекти психіки сучасної жінки в дев'яти архетипах» [3]). Окремо можна назвати роботу міфолога К. Керенї «Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter» («Елевсін: Архетипний образ матері та доньки») (1967) [5]. Це далеко не повний список досліджень жіночого архетипу в культурі. На жаль, в ньому поки що не вистачає вітчизняних наукових розвідок. У названих працях звертається увага на різні аспекти вивчення жіночого архетипу в першу чергу в міфах та казках, а також його функціональну значущість для індивіда та суспільства в цілому. При цьому терміни «чоловіче» та «жіноче», згідно юнгівської традиції, вживаються не як особові, пов'язані зі статтю характеристики, а як символічні вирази. Конкретну думку про це питання знаходимо у Е. Ноймана: «Коли ми говоримо, що чоловіча або жіноча домінанта виявляються сильніше на певних стадіях, або в деяких культурах, або типах особистості, то це – психологічне твердження, яке не повинне бути зведене до біологічних або соціологічних понять. Символ «чоловічого» та «жіночого» прототипний, а значить трансперсональний, у різних культурах його помилково переносять на особистості, ніби то вони є носіями його властивостей. Насправді, кожен індивід є психологічним гібридом. Навіть статевий символізм не може починатися з особистості, тому що він первинний по відношенню до неї. І навпаки, одна зі складнощів психології особистості полягає у тому, що у всіх культурах цілісність особистості порушується, коли її ототожнюють з чоловічою або жіночою стороною символічного принципу» [6, с. 17].

Нам близький підхід до визначення сутнісної характеристики «жіночого», «жіночого» або «фемінінного» (feminine)» [3, с. 12], виказаний Черрі Гілкрайст в її книзі «Коло Дев'яти. Аспекти психіки сучасної жінки в дев'яти архетипах», де вона використовує ці терміни як в найзагальнішому, так і в індивідуальному значенні: жіночність – «уселенське архетипове явище» [3, с. 12], «жіночність» – це якась першооснова, аспект людяності і Всесвіту в цілому, крім того, це слово застосовне для опису окремої жінки, що є проявом даного первоначала» [3, с. 12].

Одним із принципів дослідження жіночого архетипу є його розгляд в незмінній близькості з чоловічим. Як справедливо помічає Черрі Гілкрайст, «жодна система, що описує чоловіче або жіноче начало, не може бути повною без зіставлення з протилежною статтю. І якщо ми хочемо перейти від чоловічої або жіночої істини до істини загальнолюдського, а потім і вселенського рівня, тоді нам потрібно на якомусь етапі також асимілювати енергію протилежної статі і визнати її, щоб вийти за межі уявного розділення світу на чоловіче та жіноче. ...Знання про чоловіче начало повинне лежати в центрі жіночого буття і навпаки» [3, с. 18–19]. Про це красномовно говорять міфи про Дев'ять богинь Черрі Гілкрайст – дев'ять танцівниць, що оточують чоловічу фігуру (Королівський Камінь, героїв Артура та Брана, богів Хегіра та Аполлона). Додаючи жіночим архетипам людських образів та рис, психолог звертає увагу на їх нерівнозначність реальним особистостям: «Вони є уособленнями різних аспектів фемінінної психіки, яка, у свою чергу, є «універсалізованою» формою психіки індивідуальної» [3, с. 19].

Кларісса П. Естес присвячує своє дослідження Первозданий Жінці, дикій жінці як прототипу жіночності, яка «не залежить ні від культури, ні від епохи, ні від суспільного устрою. Змінюються її цикли, її символи і уособлення, незмінна лише сутність: Вона. Вона – те, що вона є. Вона зберігає свою цілісність. Вона – енергія, яка протікає крізь жінок» [14, с. 22]. «Вона – хранителька душі. Без неї ми втрачаємо форму. Якщо у людини немає з нею прямого зв'язку, її називають бездушною, або пропашою душею. Вона надає форму будинку душі і ліпить руками новий простір» [14, с. 45]. Серцевину жіночої душі складає природжена духовна сутність. Розвиток зв'язку з дикою природою К. Естес вважає найважливішою частиною індивідуації жінки, оскільки саме в Первозданий Жінці містяться всі необхідні для існування інстинкти і знання. Щоб осягнути цей архетип і гідно оцінити його, жінка повинна «найуважливіше віднести до тих думок, відчуттів і звершень», які додають їй сили, а також правильно врахувати послаблюючі її «внутрішні та культурні чинники» [14, с. 22].

Новий підхід до жіночої психології, заснований на образах давньогрецьких богинь, пропонує американський психоаналітик Джин Шиода Болен. Могутні внутрішні сили, яким підкоряються жінки, на думку Шиоди Болен, можна персоніфікувати образами давньогрецьких богинь, що визначають поведінку та почуття: «Знання про "богинь" в кожній із нас – це нові території свідомості, що відкриваються перед жінкою. Коли вона досягає, які "богині" виявляються в ній як пануючі внутрішні сили, з'являється і розуміння себе, влади певних інстинктів, усвідомлення своїх пріоритетів та здібностей, можливість знайти особистий сенс в тих рішеннях, до яких решта людей може залишатися байдужими» [12, с. 15]. «Як тільки жінка починає усвідомлювати такі впливи, це знання стає силою» [12, с. 15]. Д. Шиода Болен пропонує нову психологічну типологію, відмінну від юнгівської, згідно якої людина відноситься або до екстравертної, або до інтравертної категорії (залежно від того, чи спирається вона у своїх оцінках на почуття або на розум, сприймає інтуїтивно або за допомогою органів чуття). Саме типологія, заснована на прояву в жінці тих або інших архетипів богинь, на думку дослідниці, розкриває нові можливості для розуміння внутрішньопсихічних конфліктів. Д. Шиода Болен, аналізуючи дію культури на архетипи богинь, помічає, що «життя жінок формується згідно патернів допустимих ролевих моделей та ідеалізованих образів свого часу», і «при цьому майже завжди віддається перевага патернам одних богинь перед іншими» [12, с. 40]. Підтримку з боку суспільства одержують, як правило, носії домінуючих у культурі жіночих архетипових моделей. Як підкреслює Шиода Болен, «для патріархального суспільства єдино прийнятні ролі жінки – це дівчина (Персефона), дружина (Гера) та мати (Деметра)» [12, с. 39].

Дослідженню архетипних патернів у чарівних казках присвячена однойменна робота Марії-Луїзи фон Франц [9]. «Класичні народні казки, – за її словами, – є тим кінцевим продуктом, в якому у символічно-образній формі виражені певні колективні позасвідомі процеси. Оскільки казки постійно повторюються в одній і тій же формі, вони виявляються одним із найкращих джерел для вивчення «природних констант» колективної психіки», тобто архетипів [9, с. 17]. У казках відображені елементи процесу індивідуації, аналогічні тим, що спостерігаються на рівні особистості. М.-Л. фон Франц вважає індивідуацію етичною проблемою: «Людині недостатньо розуміти. У багатьох ситуаціях все залежить від етичної установки свідомості» [9, с. 55]. На наш погляд, етична установка (у даному випадку в казці, як і в свідомості людини взагалі) пов'язана з архетиповим переживанням сакрального індивідуум, спільністю, соціумом. Сакралізація, як відзначав К. Юнг, – незмінна властивість психіки кожної людини [15] (помітимо, що і культури також), хоча саме сакральне може мати різний зміст.

Аналізуючи архетипові образи в датській казці «Принцеса, у якої було дванадцять пар золотих черевичок», М.-Л. фон Франц звертає увагу на відчуженість у ній фемінного начала як характерної властивості німецьких казок. Пояснюється це тим, що німецькі племена, що ввійшли до складу Римської імперії і не потрапили під вплив романської цивілізації, втратили культуру Аніми. Німецькі племена, що вторглися до Європи, «підтримували свій примітивний та патріархальний соціальний військовий порядок, тоді як у інших племен, раніше тих, що поселилися в Європі, завдяки осілості і заняттю сільським господарством фемінність та культура Аніми виявилася розвиненою набагато краще» [9, с. 62]. Як наслідок, жіночі образи в казках північних європейських країн, подібно троям або феям, відрізняються зовнішньою красою, але внутрішньо холодні і стримані. Так, героїня названої казки – дівчина у білій сукні – «є такою, що леденить, мертвою фемінною формою, схожою на дух» [9, с. 63].

М.-Л. фон Франц виділяє серед символів фемінності образ раю (відомий як мандала, Сад Едему або Небесний Град в Апокаліпсисі) і знаходить його ідеал у казці – три ліси, що встають на шляху героїні і втілюють «регресивне прагнення повернутися в утробу матері, яка не дозволяє людині мати мету в житті і дивитися у майбутнє» [9, с. 71]. У той же час танок, що виконується героїнею, відображає «циклічний рух внутрішнього оновлення», «рух життя», Самості [9, с. 82]. Дослідниця звертає увагу і на таку важливу природну суть фемінності – будь то жінка або чоловіча Аніма – як індивідуальність, ерос – те, що народжує відношення.

Психологічний підхід до аналізу казок представлений і у Сибілл Біркхойзер-Оері: «Всі казкові персонажі: феї, дракони, відьми та гноми – це архетипові образи, що існують у найглибніших шарах психіки. Незалежно від того, усвідомлюємо ми це чи ні, вони впливають на нас, оскільки є психічною реальністю» [1, с. 12–13]. Вони допомагають знайти «шлях до внутрішнього переживання, яке втілюється у символічній, казковій формі. ...Відлучивши себе від світу образів, ми відріжемо собі шлях до головного джерела своєї внутрішньої енергії» [1, с. 13]. С. Біркхойзер-Оері проводить психологічне дослідження казкових образів матері, в яких утілюється уявлення про Земну Матір у позитивних та негативних аспектах, у типових мотивах, що повторюються. «Щоб зрозуміти природу материнського архетипу, – помічає дослідниця, – потрібно задуматися про сутність материнського початку» [1, с. 18]. «В образі Матері втілюється не тільки психологічна, але і фізична основа людського існування, включаючи уявлення про тіло як про посудину, що вміщує душу», – резюмує автор [1, с. 19]. Архетип Матері тісно пов'язаний з природним началом нашої психіки, тому не випадково ми вживаємо вираз Природа-Мати, маючи на увазі на іншому полюсі – Дух-Батько. Фігура Великої Матері, яка частково втілює минулий стан людської психіки, символізує і майбутнє, оскільки одна з найактуальніших проблем людства – дихотомія природи і духу. Материнський початок має дві сторони: «одна прагне створити життя і свідомість і використовує для досягнення цієї мети всі доступні засоби, а інша прагне повернутися до позасвідомого і небуття: інакше кажучи, вона несе загибель і руйнування» [1, с. 33]. С. Біркхойзер-Оері звертає увагу на те, що в європейських казках темна сторона Земної Матері представлена більшою мірою, ніж світла. У цьому вона бачить вплив християнства, що піднесло духовність вище природи і тіла, внаслідок чого «фемінна частина

божества опинилася в тіні»; «це свого роду компенсація виключення християнством з образу Бога темної сторони фемінності, а по суті, – сил зла» [1, с. 27–28]. Співвідношення світлих та тінювих сторін в архетипі Матері, за припущенням дослідниці, залежить від колективної свідомості, властивої даній історичній епосі. У казках це знаходить віддзеркалення в позитивних та негативних материнських персонажах або ж в амбівалентній материнській фігурі.

Аналіз джерел послідовників юнгіанського архетипного аналізу особистості дозволяє виявити основні тенденції досліджень жіночого архетипу в гуманітарних дискурсах:

– розкриття інстинктивної природи жіночої душі (К. Естес);

– аналіз патернів жіночого позасвідомого, символічно представлених у міфологічних образах (Д. Шинода Болен, Ч. Гілкрайст, М. Хоуп, Ш. Роуз) та казкових персонажах (М.-Л. фон Франц, С. Біркхойзер-Оєрі).

Новий рівень теоретичної рефлексії такого актуального та дискусійного концепту як «архетип» та визначення ролі жіночої складової в архетипній матриці української культури можливий тільки при зверненні до конкретного матеріалу, яким можуть стати, в першу чергу, як твори усної народної творчості, так і зразки традиційного декоративно-ужиткового мистецтва, що зберегли архетип в етнічно забарвлених візуальних символах.

Джерела та література:

1. Биркхойзер-Оэри С. Мать: Архетипический образ в волшебных сказках / С. Биркхойзер-Оэри; [пер. с англ.]. – М. : Когито-Центр, 2006. – 255 с. – (Юнгіанская психология).
2. Вудман М. Страсть к совершенству: Юнгіанское понимание зависимости / М. Вудман; пер. с англ. В. Мершавки. – М. : Независимая фирма «Класс», 2006. – 272 с.
3. Гилкрайст Ч. Круг Девяти: Аспекты психики современной женщины в девяти архетипах / Ч. Гилкрайст; [пер. с англ.]. – М. : София, 2007. – 224 с.
4. Джонсон Р. А. ОНА. Глубинные аспекты женской психологии / Р. А. Джонсон; пер. с англ. В. Мершавки. – Х., М. : Фолио; Ин-т общегуманитарных исследований, 1996. – 124 с. – (Современная психология : Теория и практика. Аналитическая психология).
5. Кереньи К. Элевсин: Архетипический образ матери и дочери / К. Кереньи; [пер. с англ.]. – М. : Рефл-бук, 2000. – 288 с.
6. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания / Э. Нойманн; [пер. с англ.]. – М., К. : Рефл-бук; Ваклер, 1998. – 464 с. – (Созвездия мудрости).
7. Нойманн Э. Леонардо да Винчи и архетип матери / Э. Нойманн; [пер. с англ.] // Психоанализ и искусство : сб. / К. Г. Юнг, Э. Нойманн. – М., К. : Refl-book; Ваклер, 1996. – С. 95-152.
8. Роуз Ш. Путь жрицы, путь богини: Руководство по пробуждению Божественной Женственности / Ш. Роуз; [пер. с англ.]. – М. : София, 2007. – 352 с.
9. Франц М.-Л. фон. Архетипические паттерны в волшебных сказках / М.-Л. фон Франц; пер. с англ. В. Мершавки. – М. : Независимая фирма «Класс», 2007. – 256 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
10. Франц М.-Л. фон. Процесс индивидуации / М.-Л. фон Франц // Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон и др.; под общ. ред. С. Н. Сиренко. – М. : Серебряные нити, 1997. – С. 155-226.
11. Хоуп М. Сущность женщины: Её Сила, тайна, архетипы. Её Богиня / М. Хоуп; [пер. с англ.]. – М. : София, 2007. – 224 с.
12. Шинода Болен Джин. Богини в каждой Женщине: Новая психология женщины. Архетипы богинь / Джин Шинода Болен; пер. с англ.: Г. Бахтияровой, О. Бахтиярова. – М. : София, 2008. – 352 с.
13. Шинода Болен Джин. Старшие Богини: Новая психология женщины. Архетипы богинь / Джон Шинода Болен; пер. с англ. Е. Мирошниченко. – М. : София, 2008. – 272 с.
14. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес; пер. с англ. Т. Науменко. – М. : София, 2010. – 496 с.
15. Юнг К. Г. Личное и сверхличное, или коллективное, бессознательное / К. Г. Юнг // Структура психики и архетипы / К. Г. Юнг; пер. с нем. Т. А. Ребеко. – М. : Академический Проект, 2007. – С. 189-206. – (Психологические технологии).